

Тамара ПОЛЕЩУК

РОСІЙСЬКА ГРОМАДСЬКА ДУМКА ТА УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ (1863–1876)

Для вивчення позиції російської громадськості стосовно пожвавлення українського культурного життя на початку 60-х років XIX ст. важливим є розуміння того, що український рух^{*} розвивався в площині тогочасного гострого російсько-польського протистояння. З активізацією польського руху на Правобережній Україні і, особливо, початком повстання 1863 р. в Царстві Польському російські періодичні видання різного ідейного спрямування, які до того часу в основному позитивно сприймали діяльність українофілів, стали асоціювати український рух з "польською інтригою", "нігілізмом", соціалістичною пропагандою і навіть сепаратизмом. Михайло Катков, редактор "Московских Ведомостей", "Русского Вестника" та "Современной Летописи", зокрема, заявив, що "збір пожертвувань на користь видання книг [...] південноруською мовою є справою таємних польських інтриг", а Микола Костомаров та інші українофіли, самі того не підозрюючи, стали зброею ворогів Росії¹. Свою позицію він пояснював еволюцією українського руху: "Спочатку санкт-петербурзькі українофіли смиренно заводили журналець^{**} [...] а тепер ці панове беруть під свою опіку десять мільйонів російського ("руssкого". – Т. П.) народу і хочуть нав'язати їм особливу народність, перекладають на мову, яку вони створюють, закони Російської імперії і Святе Письмо, відкривають громадську підписку на видання малоруських підручників [...] і надіються, що уряд надасть їм свою могутню підтримку при утворенні малоруських шкіл, яких малоруський народ не хоче і яких можуть хотіти тільки закляті вороги російської народності"². Зробивши українофільство частиною "польської інтриги", М. Катков вважав його особливо політично небезпечним в умовах польського повстання. У зв'язку з цим в його уяві політичного забарвлення набували й чисто культурницькі заходи українофілів, такі, наприклад, як підготовка та видання рідною мовою освітньої літератури для народу. Отже, з подання правої преси влада побачила реальну загрозу для держави навіть у вузькому, чітко окресленому функціонуванні української мови та літератури. У розмові з М. Костомаровим (вже після підписання 18 липня 1863 р. циркуляра про заборону друкувати українською мовою релігійну та шкільну літературу)

* Для означення українського культурно-національного руху з середини XIX ст. загальновживаним у російській громадській думці став термін "українофільство". Цим терміном користувалися й українські діячі. Поняття "Україна", "український" для означення території, народу, мови, літератури тощо майже не вживалося. Відповідником служили терміни "Малая Русь", "Малороссия", "малоруссы", "малорусский", "южнорусский" ("Мала Русь", "Малоросія", "малоруси", "малоруський", "південноруський").

¹ Катков М. Н. 1863 год. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в Московских Ведомостях, Русском Вестнике и Современной Летописи. Москва, 1887. Вып. 1. С. 277.

² Йдеться про український журнал "Основа", що видавався в Санкт-Петербурзі 1861–1862 рр.

² Катков М. Н. 1863 год. Собрание статей по польскому вопросу... Вып. 2. С. 706.

міністр внутрішніх справ Росії Петро Валуев³ прямо це підтверджив, відзначивши, що "хоч думка про написання популярних видань по-малоруськи з метою поширення в народі корисних знань не тільки не злочинна, але і похвальна, однак в даний момент уряд, зі своїх міркувань, вважає потрібним призупинити її, щоб не подати привід злонавмисним людям [...] під виглядом дозволеного поширення в народі популярно-наукових книг [...] поширювати злочинні заклики до бунтів і безпорядків"⁴.

Михайло Грушевський дуже влучно підмітив головну спрямованість державної політики щодо українства в цей період. Він писав, що вона коливалася "між принципами повного заперечення української мови та визнання української мови й української народності в якості етнографічного провінціоналізму в певних тісних рамках [...]. Прагнучи зберегти роль культурної мови виключно за мовою великоруською, ця національна політика [...] не наважувалась дозволити українській мові вільно обертатись і в середовищі "хатнього вжитку" [...], допустити її в початкову школу, церковну проповідь, популярну beletrystичну і наукову літературу". Циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., на думку М. Грушевського, "перепиняли українському слову шлях у сферу вищої і нижчої культури" і спричинили так звані "антракти" в розвитку української культури протягом 1864–1870 та 1876–1880 рр.⁵

Чи співпадало з урядовою політикою ставлення до української мови та літератури громадськості Росії? Хто і яким чином формував громадську думку щодо українства в період між Валуевським циркуляром та Емським указом? Ці та пов'язані з ними деякі інші питання стали об'єктом дослідження в даній статті.

Права преса, зусилля якої були спрямовані на захист "єдиної та неподільної" Росії і яка підштовхувала уряд до застосування щодо українофілів репресивних заходів, з подвоєною енергією "взялася" запроваджувати в життя Валуевський циркуляр⁶. Свідченням цього є невелика замітка в київському "Вестнику Юго-Западной и Западной России" за липень 1863 р. Відповідаючи М. Костомарову, який на сторінках слов'янофільської газети "День" заявив протест з приводу антиукраїнських звинувачень правої російської журналістики⁷, анонімний автор

³ У своєму щоденнику від 28 липня 1863 р. П. Валуев записав: "були у мене декілька осіб, у тому числі Костомаров, сильно стурбованій призупинкою популярних видань "на хохольському наріччі". М'яко, але прямо і категорично оголосив йому, що ухвалене мною рішення залишииться в силі" (Дневник П. А. Валуєва. Москва, 1961. Т. 1. С. 239).

⁴ Автобіографія Н. И. Костомарова / Под ред. В. Котельникова. Москва, 1922. С. 361. Зауважимо, що й у майбутньому уряд був переконаний у тому, що українофільство "часто підфарбовує себе під колір нігілізму і в будь-якому випадку, за наслідком своїх результатів, цілком споріднене нігілізму явище і подібно до нього складає частку руйнівних та анархічних прагнень" (Милovidов Л. Наступ реакції на школу в 1860-х роках // За сто літ. Київ, 1929. Кн. 4. С. 48–50).

⁵ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. Санкт-Петербург, 1906. С. 476–478.

⁶ Про реакцію на цей циркуляр в урядових колах див.: Міллер О. Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл Імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 2–3. С. 76–102.

⁷ Костомаров Н. И. Письмо к редактору // День. Москва, 1863. № 29. На звинувачення катковських видань у сепаратизмі М. Костомаров відповідав на сторінках помірковано-

перелічував ті видання, що виступили проти українства. Поряд зі своїм виданням він назвав "Московские Ведомости", "Киевский Телеграф", "Современную Летопись", "Русский Вестник", "Время", "Русское слово", "Библиотеку для чтения", "День" та окремі брошюри. "Хіба всі вони говорять на користь справи Костомарова?" – запитував він⁸. Саме київські видання – "Вестник" Костянтина Говорського та "Кievлянин" Віталія Шульгіна – очолили боротьбу з українським "сепаратизмом". Редакція "Вестника" була переконана в тому, що "думка про відокремлення Малоросії від Росії при всьому своєму безглазі шумувала й шумує в мозку і серці чималого числа неспокійних хохломанів"⁹. Ідея сепаратизму журнал бачив і серед галицьких українців: у березневій книжці "Вестника" за 1864 р. говорилося про перенесення діяльності українофілів – "хлопоманів" до Львова, де вони заснували часопис "Мета", завдання якого полягало в тому, щоб "викликати в Малоросії прагнення до дійсного відчуження від "Московщини" та сприяти утворенню двох федеративних республік – польської та української¹⁰. Один з активних співробітників журналу і відомий борець з українським рухом Іван Кулжинський у відкритому листі до редактора "Мети" Ксенофонта Климковича писав: "пропагандисти хохломанських ідей і хохлацької політичної самостійності знаходяться в руках досвідчених польських революціонерів"¹¹. Цієї ж думки був "Кievлянин", зазначаючи, що молодь "за польськими навіюваннями та поясненнями виробила цілу українофільську доктрину, з якої вийшли: спочатку повне відокремлення, потім російський федералізм, а наприкінці сепаратизм. Ці простодушні народолюбці не помічали, що вони ходять за допомогою польських няньок і що крок за кроком їх провадять до найбільш бажаної мети польського єзуїтізму: до нашого народного роздвоєння, до тимчасового антагонізму й до формального розриву руської єдності"¹².

Спроби М. Костомарова відвести від українофільства звинувачення в сепаратизмі та "польській інтризі" не вплинули ні на політику уряду, ні на позицію правої

ліберальних газет "С-Петербургские Ведомости" (1863. № 164, 186) та "Голос" (1864. № 120). Ще одна стаття М. Костомарова для "Голоса" – "Украинский сепаратизм" – не була пропущена цензурою і вперше побачила світ у: Костомаров Н. И. Украинский сепаратизм / Введение, редакция и примечания проф. Ю. Оксмана. Одесса, 1921). Названі статті були опубліковані М. Грушевським у 27-му томі "Записок Українського Наукового Товариства" в Києві (див.: Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. Київ, 1928). Див. також: Saunders D. Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Pëtr Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863 // Harvard Ukrainian Studies. 1993. Vol. 17. № 3-4. P. 365–383.

⁸ П. Д. По поводу письма г. Костомарова к г. Редактору и издателю газеты "День" // Вестник Юго-Западной и Западной России. Киев, 1863–1864. Кн. 1. С. 75.

⁹ Малоросс-Вольнец. Ответ г. Н. Костомарову. От редакции // Там же. 1864–1865. Кн. 7. С. 10.

¹⁰ Пономарев С. И. Новый взгляд на хохломанию // Там же. Кн. 9. С. 46.

¹¹ Кулжинский И. Письмо к издателю львовского журнала "Мета" г. К. Климковичу. Київ, 1864. С. 6.

¹² Kievлянин. 1865. № 1. У відповідь на звинувачення "Вестника" та "Кievлянина" на сторінках "Мети" висловлювалася впевненість, що нікому вже не вдастся побороти в українців "думку про самостійність народного життя" (Допис з України. Московські пророки на Україні) // Мета. Львів, 1865. Ч. 1. С. 22).

преси. За цих умов М. Костомарова змушений був підтримати навіть редактор слов'янофільського "Дня" Іван Аксаков. На початку 1864 р. він писав: "У нас виникла думка, що на даний момент у Південно-західному краї т. зв. "українофільське питання" важливіше "польського питання" [...]. Але ця думка неправильна і шкідлива. Ця думка якраз на руку полякам, бо вони власне того й добиваються та прагнуть всіляко лякати наших патріотів і місцеву владу привидом небезпеки від українофільства". І. Аксаков вважав, що "найнадійнішим, найвірнішим оплотом проти польських претензій на роздріблення Росії була, є і буде Малоросія", і державні інтереси вимагають "эміцювати і піднімати той місцевий елемент, який представляє таку живу і єдино здатну силу для боротьби з поляками"¹³. Знаючи це, продовжував І. Аксаков, саме поляки заговорили про сепаратизм "малорусів", а деякі наші надмірні патріоти їх підтримали. "Привид сепаратизму, який побачили деякі захисники "загальноруської єдності", може штовхнути українців у польські обійми", – попереджав лідер слов'янофілів. Водночас він нагадував, що слов'янофи "завжди сперечались з тими [...] письменниками, які прагнули створити особливу малоруську літературну мову". Вважаючи "смішно" небезпеку сепаратизму, він висловлювався на підтримку книжок українською мовою, в тому числі і Євангелія, але заперечував можливість викладання нею в народних школах¹⁴.

На відміну від шовіністично налаштованих кіл російські ліберали погоджувалися на розвиток української мови та літератури відповідно до формули "єдність у множинності", тобто виступали за вільний розвиток української культури в рамках так званої "загальноруської" ("общерусской") культури. Українській культурі, насамперед мові та літературі, відводилася в цій концепції роль культури провінційної, "для хатнього вжитку" простого люду і резервного джерела для зростання й розвитку "загальноруської", а насправді російської, культури¹⁵. Одним з тих, хто вперше спробував надати даному твердженню характер теоретичної концепції, став літературний критик та публіцист Олександр Піпін. У своєму дослідженні "Обзор истории славянских литератур" (розділ про польську літературу написав Володимир Спасович) він розглядав українців ("малорусів") як частину єдиного російського ("русского") народу. Тому й українська мова та література тут

¹³ Аксаков И. С. Опасно ли украинофильство для Русского государства // Сочинения И. С. Аксакова. Москва, 1886. Т. 3. С. 301–302.

¹⁴ Там же. С. 305–307. Зауважимо, що і в подальшому І. Аксаков не бачив загрози з боку українського руху для єдності Росії. З майже неприхованою насмішкою він писав: "ми не бачимо ніякої потреби перешкоджати безплідній і смішній забаві створювати та видавати твори і переклади малоруським селянським говором" (Аксаков И. С. Об украинофильской агитации львовской газеты "Діло" // Сочинения И. С. Аксакова. Т. 3. С. 608). Цікаво зазначити, що російським шовіністам в особі давнього борця з українським рухом А. Іванова не сподобалася така позиція І. Аксакова. На сторінках "Кievлянина" він виступив з відверто ворожою і брутальною за формою та змістом статею щодо українства (чого вартує, наприклад, фраза: "Хохломанія неодмінно має бути винищена, вирвана з ґрунту з корінням"), звинувачуючи І. Аксакова в "удаваному лібералізмі" (Іванов А. А. Забавны ли хохломанские забавы // Киевлянин. 1882. № 246).

¹⁵ Вперше вислів про призначення української мови та літератури "для хатнього вжитку" зустрічаємо у слов'янофілів (Ламанский В. Русский патріотизм // День. 1861. № 2. Примечание редакции).

представлені як частина єдиної "загальноруської" мови та літератури¹⁶.

У другому виданні цієї роботи, що побачила світ вже після Емського указу 1876 р., концептуальні підходи О. Пипіна не змінились: українська література, що розвивалася в рамках "Малоросії", австрійської Галичини та угорської Русі, представлена як складова частина єдиної "загальноруської" літератури. Її витоки російський вчений бачив у спільній для українців та росіян культурі Київської Русі. Це не завадило йому водночас наголошувати на "етнографічній різниці", яка існувала в давні часи між "Півднем" та "Північчю"¹⁷. На його думку, розвиток української літератури "не тільки не послаблює цілу народність, але посилює її, розкриває багатства її внутрішнього змісту, [...] поширюючи обсяг літератури, збагачуючи мову". Полемізуючи з противниками української культури, які бачили в її розвитку загрозу сепаратизму, О. Пипін досить обережно, але однозначно висловився проти урядових заборон української мови. Він наголошував на об'єктивності процесів, які відбувалися в українській культурі, їх подібності до процесів серед інших слов'янських народів¹⁸. Отже, О. Пипін вперше зробив спробу проаналізувати українське національно-культурне відродження в рамках загальнослов'янських процесів¹⁹.

Крізь призму концепції "загальнорусизму" розглядав О. Пипін і національно-культурний процес в австрійській Україні, насамперед у Галичині. Він відзначав великий вплив творчості Тараса Шевченка, всієї "малоруської" літератури на розвиток галицької літератури, водночас рекомендував галицьким українцям більше знайомитися зі змістом і спрямуванням російської літератури, позаяк саме в російській народності "вони змогли б знаходити опору для свого національного майбутнього"²⁰. Для О. Пипіна є цілком очевидним вплив на розвиток "галицько-руської" літератури політичних розходжень між "старорусинами" та "народовцями", бо "одна (течія. – Т. П.) наполягає і тепер на "загальноруській" єдності і прагне писати російською мовою; інша говорить про єдність в межах "малоруського" племені й запроваджує в книгу мову народну". На його думку, "обидві сторони не

¹⁶ Пыпин А., Спасович В. Обзор истории славянских литератур. Санкт-Петербург, 1865. С. 206–241.

¹⁷ Пыпин А., Спасович В. История славянских литератур. Санкт-Петербург, 1879. Т. 1. С. 308. Погляди О. Пипіна на культурно-історичну принадлежність давньої Русі залишилися незмінними і викликали критику з українського боку (Полещук Т. Проблема культурно-історичної спадщини Київської Русі в українсько-російській дискусії 1890–1891 рр. // Славістичні студії. Львів, 1997. Т. 1. С. 178–181).

¹⁸ Пыпин А., Спасович В. История славянских литератур. Т. 1. С. 352, 378.

¹⁹ Початок цього відродження О. Пипін пов'язував з творчістю Івана Котляревського, а найсильнішим явищем української літератури вважав Т. Шевченка. В діяльності Кирило-Мефодіївського братства він побачив "першу спробу самосвідомості" українців (Там же. С. 379). Ідея "старого українофільства", зазначав О. Пипін, прийняло і розвинуло на початку 60-х років нове покоління українофілів, згуртованих навколо "Основи". Цей рух не обмежився тільки "літературними, белетристичними спробами; він спрямовувався також на працю для народної школи, на видання освітніх книг, на історичні та етнографічні дослідження, нарешті на встановлення літературно-громадських зв'язків з малорусами в Галичині, Буковині та Угорщині" (Там же. С. 383).

²⁰ Там же. С. 439–440.

розуміли двох різних речей: "загальнорусизму" як елементу культурного і як тенденції політичної²¹.

Поряд з О. Пипіним, чия позиція щодо українства в зазначеній час може бути оцінена позитивно, слід назвати й російського фольклориста та етнографа, учасника революційного руху 60-х років Івана Прижова. У 1867 р. в петербурзькій газеті "Голос", яку видавав відомий журналіст Андрій Краєвський, з'явилася, якимсь чином проскочивши крізь цензуру, його рецензія на перше посмертне видання "Кобзаря" Т. Шевченка. Рецензентові вдалося провести думку не тільки про всеслов'янське значення творчості поета, двічі процитувавши його українською мовою в столичній популярній газеті, але й покритикувати цензуру: "Ми очікували, що ті пропуски, які за старої цензури були цілком очевидні, хоч тепер будуть відновлені"²².

Незабаром в одному з провінційних видань – воронезькому журналі "Филологические записки" – І. Прижову вдалося опублікувати частину своєї розвідки про розвиток української літератури з XI по XVIII ст.²³ Це була перша спеціальна праця з історії української літератури, де, не виходячи за рамки теорії "загальноруськості", стверджувалася думка про самостійність української мови та літератури, її зв'язок з епохою Київської Русі. Зокрема, І. Прижов писав, що "мова Південної Русі містить в собі такі самі самобутні й давні ознаки, як й інші слов'янські мови", що походить вона зі спільного для українців та росіян кореня²⁴. У своїй "Сповіді" І. Прижов зазначав, що вилучений цензурою матеріал, він вставив у друкований відбиток статті й відіслав у львівську "Правду"²⁵, де вона побачила світ у перекладі, хоч і не дуже вдалому, Анатоля Вахнянина²⁶. Зазначимо також, що свій переклад цієї праці І. Прижова направив у редакцію "Правди" відомий український письменник Іван Нечуй-Левицький. У передмові до нього він писав: "І. Прижов родом великорос [...] і тим-то його робота має для нас подвійну вартість [...]. І справді пора знати нашій Україні і всьому вченому світові, що од Нестора і "Слова о полку Ігоревім" проста стежка йде до Котляревського, Основ'яненка, Шевченка, Куліша, а не до Ломоносова, Пушкіна, Тургенєва [...]. Велике спасибі шановному панові Прижову за його щирий погляд на нашу літературу, за його правдиве, тепло слово про наш нещасний народ. Його погляд стає добрим залогом для нас, бо, сказати правду, ми до цього часу чули

²¹ Там же. С. 419, 423. Саме тому О. Пипін не міг погодитися з оцінками літературного процесу в Галичині, які представив Яків Головацький у збірці "Поэзия Славян", що побачила світ під редакцією Миколи Гербеля в 1871 р. (Головацкий Я. Червонорусская литература // Поэзия Славян. Санкт-Петербург, 1871. С. 197–204).

²² Див. публікацію рецензії: Мазуркевич А. Р. Прыжов И. Г. Из истории русско-украинских литературных связей. Киев, 1958. С. 164–165.

²³ У повному обсязі з усіма доповненнями та змінами, внесеними І. Прижовим на каторзі і засланні, дослідження опублікував О. Мазуркевич (Прыжов И. Г. Быт Малороссии по памятникам ее литературы с XI по XVIII век // Мазуркевич А. Р. Прыжов И. Г. Из истории... С. 166–220).

²⁴ Там же. С. 167–168.

²⁵ Прыжов И. Г. Исповедь // Мазуркевич А. Р. Прыжов И. Г. Из истории... С. 336.

²⁶ Правда. Львів, 1869. № 36–44.

од великоруської московської партії тільки сміх, знущання, лукавий, нещирій, хитрий погляд лукавих, ретроградних політиків, а не розумне слово вчених людей”²⁷.

Позитивний відгук знайшла ця праця І. Прижова у Михайла Драгоманова, який на сторінках ”Вестника Европы” виступив з великою рецензією, відзначаючи, що книжка вченого ”не дивлячись на всю неповність її змісту [...] часто далеко ясніше показує хід і характер літературної історії України, ніж досить широкі курси російської історії та історії російської літератури”²⁸. Слід зазначити, що на час виходу рецензії М. Драгоманова І. Прижов був заарештований, а серед звинувачень, які були йому пред’явлі на суді, – авторство прокламації ”До громади”²⁹ та організація поминок по Т. Шевченкові. Отримавши 12 років категори і довічне поселення в Сибіру, І. Прижов до своєї смерті (1885 р.) не втрачав наукового інтересу до української культури, насамперед до творчості Т. Шевченка.

Значний вплив на ліберальну російську громадську думку в українському питанні даного періоду мали М. Костомаров та М. Драгоманов. Тому, на наш погляд, важливо розглянути тодішнє бачення ними ролі і перспективи української мови та літератури. Іван Франко свого часу однозначно звинуватив М. Костомарова та М. Драгоманова у причетності до ”плодження якихось гібридів [...] тобто інтелігентів, які б для ширшого світу були росіянами, ”руссими”, а для ”домашнього обихода”, себто для українського мужика – українцями”³⁰. Український літературознавець Є. Шабліовський, аналізуючи літературно-наукову та громадську діяльність М. Костомарова протягом 40–50-х років, стверджує, що І. Франко не мав вагомих підстав звинувачувати вченого в авторстві теорії української літератури ”для хатнього вжитку”³¹. Адже на початку своєї громадсько-політичної діяльності М. Костомаров високо оцінював здобутки української літератури і не ставив перед нею жодних обмежень, про що свідчить, наприклад, ”Обзор сочинений, писаних на малороссийском языке” 1843 р.³² Однак спад художнього рівня української літератури, тиск, який відчули на собі українофіли як з боку уряду,

²⁷ Цит. за: *Возняк М. Примітки Івана Нечуя-Левицького до перекладу ”Малоросії” Прижова // Літературний архів. Київ, 1930. Кн. 1–2. С. 138.*

²⁸ *Драгоманов М. П. Малороссия в ее словесности // Його ж. Вибране. Київ, 1991. С. 8.* Зазначимо, що для самого М. Драгоманова це була перша нагода висловити свої погляди на розвиток української літератури зі сторінок популярного російського видання. Тут він послідовно проводив думку про Україну як своєрідний місток між Південно-Східною Європою і Росією, про безперервність культурних взаємин українських земель з іншими європейськими народами, про особливі соціально-політичні й культурні традиції, які пов’язують Україну з історичним досвідом Київської Русі тощо.

²⁹ Прокламація ”До громади” була надрукована українською мовою на сторінках ”Колокола” (1870. № 2) і містила заклики до спільної боротьби українського, російського та польського народів проти царизму.

³⁰ *Франко І. Я. Ювілей Івана Левицького (Нечуя) // Його ж. Зібрання творів: У 50 томах Київ, 1982. Т. 35. С. 371.*

³¹ *Шабліовський Є. З приводу одної літературознавчої концепції (Література ”для хатнього вжитку” та М. І. Костомаров) // Радянське літературознавство. Київ, 1970. № 12. С. 26–32.*

³² *Костомаров Н. Обзор сочинений, писаних на малороссийском языке // Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. 1928. С. 41–52.*

так і правої преси з 1862 р., змусили М. Костомарова засумніватись у подальшій перспективі української літератури. Тому він дійшов висновку, що "народ не можна годувати повістями і віршами. Йому потрібна міцна поживна їжа знань і освіти". Він накреслив цілу програму навчання українців рідною мовою, яка охоплювала б букварі, церковну історію, богослужіння і навіть предмети природничого та гуманітарного циклів³³. Можна припустити, що за тодішніх суспільно-політичних умов М. Костомаров сподівався, що українофілам вдасться відстоюти хоча б можливість здобувати початкову освіту рідною мовою і тим самим врятувати народ від зросійщення. Проте навіть така компромісна позиція не влаштовувала правлячі та шовіністичні кола і не змогла протистояти запровадженню Валуєвського циркуляра.

У своїм огляді української літератури, написаному в 1871 р. до "Поезии славян" М. Гербеля, М. Костомаров з гіркотою стверджував, що будь-які намагання стати на захист української мови та літератури розглядаються в офіційних колах як "злочинні наміри". Водночас він досить пессимістично оцінював сучасний стан українського красного письменства і дійшов висновку, що намагання підняти українську мову до літературного рівня – даремна справа. Довелося б створювати штучну мову, яка вже не була б українською, а інтелігенція, маючи вже одну літературну мову – російську, іншої би не прийняла. М. Костомаров твердив, що російська літературна мова не "великоруська", а "загальноруська", утворена за участю українців і так само близька їм, як і великоросам. Единим продуктивним вжитком для української мови М. Костомаров і далі вважав народну освіту³⁴. Саме з цих позицій він виступив на захист української мови в 1881 р., коли з'явилася можливість перегляду урядових антиукраїнських заходів³⁵. На сторінках "Вестника Европы" він прагнув переконати уряд, що розвиток української мови не стане перешкодою для поширення російської мови серед українців, адже "російська мова має багату літературу, яка складає спільній здобуток освіченого класу як великоросів, так і малоросів", а призначення української літератури – існувати "для хатнього вжитку"³⁶. Але навіть такі скромні вимоги щодо функціонування української мови викликали гостру критику з боку правої преси. "Современные Известия", наприклад, виправдовували обмежувальні заходи проти української мови "прагненням протистояти тому походові проти російської народності", який проводить Австро-Угорщина. "Московские Ведомости" знову заговорили про український сепаратизм як "польську інтригу", пов'язали вимогу про запровадження в школах української мови зі звинуваченнями українців у тероризмі і симпатіях до соціалізму³⁷. Як і майже двадцять років до того, у бій з М. Костомаровим

³³ Костомаров Н. О преподавании на южнорусском языке // Там само. С. 137–139.

³⁴ Костомаров Н. Малорусская литература // Там само. С. 240–244.

³⁵ Зазначимо, що в 1881 р. уряд пішов на певне пом'якшення цензурних правил для українського слова (докладніше див.: Савченко Ф. Заборона українства у 1876 р. Харків; Київ, 1930. С. 173–179).

³⁶ Костомаров Н. Малорусское слово // Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. С. 267–271.

³⁷ Костомаров Н. По вопросу о малорусском слове "Современным Известиям" // Там само. С. 271–276; Его же. Еще по поводу малорусского слова "Московским Ведомостям" // Там само. С. 276–280.

вступив "Русский Вестник" М. Каткова, опублікувавши на своїх сторінках обширні статті випускника Харківського університету, відомого публіциста і літературного критика Михайла Де-Пуле, мета яких, як вказував цей автор, "викрити неправдиві свідчення українофілів, які запевняють, що на малоруське друковане слово з 1876 р. розпочате всезагальне гоніння"³⁸. Для М. Де-Пуле було цілком очевидно, що практична діяльність українофілів "знаходиться в явній суперечності з бажанням обмежити малоруську мову тільки хатнім вжитком"³⁹. Не можна не відзначити того, що даний автор був добре обізнаний як з історією зародження та розвитку українського національно-культурного руху, так і з його тодішнім станом. Так, він неодноразово підкреслював свої симпатії до того українофільства, якому був "власний етнографічний та історичний романтизм" і який повною мірою уособлювався М. Костомаровим – "цим Дон-Кіхотом українофільства"⁴⁰. Однак те українофільство, яке виникло наприкінці 50-х років і "прагнуло до поширення, до пропаганди, мета якої полягала в літературній окремішності, в літературному сепаратизмі, в намаганні створити свою особливу літературну мову, свою особливу малоросійську літературу", – це українофільство було ворожим авторові, бо його неминучими наслідками могли бути "розкол і сепаратизм, відокремлення себе від решти Росії"⁴¹. Отже, центральною темою, навколо якої будував свої обвинувачення М. Де-Пуле, було питання про місце української мови та літератури в тодішній Росії. Автор однозначно заявляв про свою позицію та своїх однодумців: "Ми визнаємо можливість існування малоросійської літератури як підлітератури російської, а малоросійської книжної мови як піднаріччя російської літературної мови"⁴². Визнавши за факт існуючу "малоруську" літературну мову та "малоруську" літературу в творчості таких талантів, як Т. Шевченко і Григорій Квітка, М. Де-Пуле водночас проголошував: "ми відкидаємо будь-яке національне значення цієї мови для 14 млн. малоруського племені⁴³ [...]. Народ цей як обходився без неї [...] так і тепер, і в подальшому не буде мати в ній ніякої потреби: мова культури, мова інтелігенції у нього давно є і він не проміняє її на мову теперішніх і майбутніх Шевченок"⁴⁴. Водночас він цілком усвідомлював, за яких обставин українська мова може стати літературною мовою всього багатомільйонного народу: якщо вона буде запроваджена в школі і церкві; якщо Харківський та Київський університети, Київська духовна академія перейдуть на викладання українською мовою; якщо в

³⁸ Де-Пуле М. Ф. К вопросу об украинофильстве // Русский Вестник. Москва, 1882. Кн. 2. С. 851.

³⁹ Там же. С. 865.

⁴⁰ Де-Пуле М. Ф. К истории украинофильства // Русский Вестник. 1881. Кн. 3. С. 218. Его же. К вопросу об украинофильстве. С. 854.

⁴¹ Де-Пуле М. Ф. К истории украинофильства. С. 223. Его же. К вопросу об украинофильстве. С. 856.

⁴² Де-Пуле М. Ф. К истории украинофильства. С. 233.

⁴³ Отже, М. Де-Пуле визнавав, що австрійські "русские" є частиною "малорусів". Щоб побороти галицьке українофільство, він висловлювався за надання "всілякої підтримки людям, які не виокремлюють себе з великої "загальноруської" сім'ї", тобто "московофілам" (Де-Пуле М. Ф. К вопросу об украинофильстве. С. 863).

⁴⁴ Там же. С. 855.

гімназіях та інших середніх навчальних закладах хоча б шести губерній (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська) мовою навчання буде українська. Тому він закликає все російське освічене суспільство не "дозволяти відокремлення малоруської літературної мови із загальноросійської"⁴⁵.

М. Костомаров знову змушений був виправдовуватися. Тепер вже "Русская Старина" опублікувала його статтю "Украинофильство". Зміст цього поняття він вбачав лише у прагненні "деяких малоросів писати на своїм ріднім наріччі і разом з тим вивчати багату скарбницю народної поезії"⁴⁶. Тому М. Грушевський мав підстави стверджувати, що М. Костомаров "наче упадав під тягарем тих ударів, які завдавались [...] йому з боку противників українського національного руху, все зменшував цю підударну площину, щоб легше її (тобто українську мову та літературу. – Т. П.) обстояти"⁴⁷. У рецензії на український альманах "Луна", що побачив світ 1881 р. у Києві, М. Костомаров висловив свої погляди щодо завдань українського письменства. Для його розвитку він бачив два основні шляхи: перший – знайомити інтелігентну суспільність за допомогою чисто мистецьких і наукових творів з життям народу України у всіх його проявах, другий – розширити світогляд самого народу за рахунок надання йому в посильному для нього вигляді загальнолюдських знань⁴⁸. З цього випливає, що М. Костомаров зовсім не заперечував необхідності створення чисто наукових і глибоких літературних творів українською мовою, і мав рацію Олександр Барвінський, який стверджував, що було б несправедливо вважати, "наче б Костомаров був противником розвитку самостійного і окремішного українського письменства"⁴⁹.

М. Драгоманову, який, за словами І. Франка, "почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем"⁵⁰, легко було сприйняти теорію "загальноруської" культури. Російський народ і російська мова були для нього поняттями, що виступали у трьох реаліях – "великоруська", "малоруська" й білоруська народноті та їхні мови. Як вірно відзначила український літературознавець О. Куца, його трактування "загальноруськості" дуже суперечливе. Адже відкидаючи твердження про українську мову як наріччя "великоруської" чи літературної російської і трактуючи російську мову як абстракцію, він разом з тим розумів, що ця абстракція "великоруська" за своїм змістом⁵¹. Спостерігаючи за сучасним йому українським літературним процесом, М. Драгоманов прийшов до висновку, що рамки "для хатнього вжитку", означені для української літератури, "для неї

⁴⁵ Там же. С. 864, 866.

⁴⁶ Костомаров Н. Украинофильство // Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. С. 281–289.

⁴⁷ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Там само. С. X.

⁴⁸ Костомаров Н. Задачи украинофильства // Там само. С. 289–298.

⁴⁹ Барвінський О. Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1918. Т. 126–127. С. 82.

⁵⁰ Франко І. Я. З останніх десятиліть XIX ст. // Його ж. Зібрання творів. 1984. Т. 41. С. 491.

⁵¹ Куца О. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX століття. Тернопіль, 1995. С. 61.

скоріше заширокі, ніж завузькі”⁵². Тому за М. Драгомановим, як і за М. Костомаровим, українська мова могла бути застосована лише як мова навчання у початковій школі. Деякі дослідники, пояснюючи таку позицію М. Драгоманова, підkreślують, що все ж вона була спрямована на здобуття можливостей для культурної роботи на національному ґрунті⁵³. Коли в 1866 р. на сторінках помірковано-ліберальних “Санкт-Петербургских Ведомостей”⁵⁴ він умістив статтю “Педагогическое значение малорусского языка”, то це був не просто захист забороненої мови, а й вияв певної політичної позиції. Публікація цієї статті, за словами самого М. Драгоманова, означала для нього остаточне “прикріплення до українського напряму”⁵⁵. Основна думка статті – обґрутування необхідності навчання в початковій школі українською мовою. Процес оволодіння грамотою, писав М. Драгоманов, сприяє всебічному розвиткові дитини тільки при викладанні рідною мовою. Передбачаючи можливі заперечення, він запитував: “Коли така мала різниця між малоруською і великоруською мовами, то чому лякатись освіти народу цією мовою як зародка морального сепаратизму, який у свою чергу стане зародком сепаратизму політичного?” Водночас М. Драгоманов був переконаний, що ”малоруська” мова придатна тільки для використання в початковій школі і не розвинена настільки, щоб передавати нею наукові знання в університетах⁵⁶. Навіть така зважена і поміркова позиція викликала обурення захисників ”загальноруської” мови. На сторінках газети ”Киевский Телеграф” з’явилася стаття ”Южнорусская школа, южнорусская поэзия, южнорусский язык”, підписана криптонімом Н. Б-в, за яким ховався українець за походженням, учитель однієї з київських шкіл Микола Багатимов⁵⁷. Він заперечував М. Драгоманову, доводячи на власному вчительському досвіді доступність і зрозумілість ”загальноруської” мови ”малоруським” дітям. Він стверджував, що ”малоруською” мовою можуть користуватися хіба що патріархальні поети, але вона зовсім непридатна для громадських чи загальнолюдських потреб. Категорично виступив М. Багатимов і проти обґрутованої М. Драгомановим думки про важливість використання у процесі навчання грамоти творів народної словесності, заявляючи, що пісень, які дійсно мають навчально-виховне значення, у ”малоруській” народній творчості дуже мало. Подібних поглядів притримувався ще один опонент М. Драгоманова – директор Першої київської гімназії Олексій Андріяшев, емоційно переконуючи

⁵² Драгоманов М. П. Австро-русські спомини (1867–1877) // Його ж. Літературно-публіцистичні праці: У 2 томах. Київ, 1970. Т. 2. С. 165.

⁵³ Копержинський К. Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр. // Україна. Київ, 1930. Кн. 1–2. С. 91.

⁵⁴ У листі до Володимира Навроцького М. Драгоманов писав: ”Петербурзька журналістика [...] теж тяжка на наші справи. Та як не важко з нею лагодити, а все таки у Петербурзі маємо людей з європейським поглядом на справу” (Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким: З початків соціалістичного руху в Галичині // За сто літ. 1927. Кн. 1. С. 16).

⁵⁵ Драгоманов М. П. Автобіографическая заметка // Його ж. Літературно-публіцистичні праці. Т. 1. С. 48.

⁵⁶ С.-Петербургские Ведомости. 1866. № 93.

⁵⁷ Київский Телеграф. 1866. № 67–74 (стаття з’явилася також окремою брошурою на 72 сторінках).

українців, що, коли вже є одна російська мова, зрозуміла для всіх росіян (до них він зараховував й українців), то навіщо утворювати ще одну⁵⁸.

З кінця 60-х років М. Драгоманов дедалі виразніше еволюціонував у бік українства⁵⁹. Він активно включився в діяльність відновленої на початку 70-х років київської Громади, фактичним центром якої стало відкрите у Києві наприкінці 1873 р. Південно-Західне відділення Російського географічного товариства. Відділення успішно розгорнуло свою діяльність у галузі дослідження історії, етнографії, фольклору, статистики, кліматично-географічних умов України. Всеросійський резонанс мали такі акції Відділення, як одноденний перепис населення Києва та особливо III археологічний з'їзд, проведений в 1874 р. Значним успіхом було також те, що друкованим органом Громади та Відділення з кінця 1874 р. став "Киевский Телеграф"⁶⁰. Така активна діяльність українофілів викликала незадоволення влади та правої преси, особливо "Кievлянина" В. Шульгіна. Зі шпалт цієї газети посипалися звинувачення в намаганні нав'язати киянам "малоруську" мову під час одноденного перепису, а суть наукової дискусії між М. Драгомановим і відомим філологом Орестом Міллером на III археологічному з'їзді так перекручено, що останній змушеній був публічно захищати М. Драгоманова⁶¹. Південно-Західне відділення почали називати "українофільським кагалом, що під прапором науки проводить політичний сепаратизм"⁶². Відверта боротьба, яку вів проти українських діячів "Кievлянин", була доповнена сумно знаменитою запискою-доносом "О так называемом украинофильском движении" голови Київської археографічної комісії Михайла Юзефовича⁶³. Саме ця записка, в якій науково-освітній діяльності українців було надано політичного характеру, спричинила скликання восени 1875 р. спеціальної комісії (до її складу увійшли міністри внутрішніх справ та освіти, обер-прокурор Синоду, головний начальник III Відділу і сам М. Юзефович) "для припинення українофільської діяльності". За рекомендацією цієї комісії призупинялося видання газети "Киевский Телеграф", закривалося Відділення Російського географічного товариства у Києві і мали бути "вислані з краю" М. Драгоманов та Павло Чубинський. Вершиною антиукраїнських заходів став Емський указ від 18 травня 1876 р., який заборонив ввезення українських книг і брошур з-за кордону, друкування і видання українських творів і перекладів, українські сценічні вистави та друкування українських текстів для нот⁶⁴.

Одночасно з активною громадською та науковою діяльністю у Києві М. Драгоманов не припиняв співпраці з російськими поступовими колами, насамперед

⁵⁸ Андрияшев А. Братское слово южнорусса землякам, которые не хотят довольствоваться общерусским книжным языком // Киевский народный календарь на 1867 г. Киев, 1867 (стаття вийшла й окремим відбитком).

⁵⁹ Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка. С. 49.

⁶⁰ Про діяльність Відділення див.: Савченко Ф. Заборона українства у 1876 р. С. 52–58, 83–86, 100–115.

⁶¹ Письмо О. Ф. Миллера к редактору газеты "Голос" // Выдумки "Кievлянина" и польских газет о малорусском патріотизме. Київ, 1874. С. 50–55.

⁶² Автобіографія М. Драгоманова. Київ, 1917. С. 32.

⁶³ Повний текст "Записки" М. Юзефовича див.: Савченко Ф. Заборона українства у 1876 р. С. 372–383.

⁶⁴ Там само. С. 204–211.

петербурзьким журналом "Вестник Европы", на сторінках якого він заговорив про важливість розв'язання національного питання в країні. У цьому контексті М. Драгоманов торкався і проблем, пов'язаних з розвитком та становищем української літератури та мови. У своїй праці "Восточная политика Германии и обрусение" М. Драгоманов, зокрема, заявляв, що "малоруська література" є складовою частиною "загальноруської" і що систематичне дотримування саме такого "практичного і поміркованого погляду на малоруське літературне питання принесло б величезну користь російському літературному і суспільному розвитку"⁶⁵. Спробу творення української культури він пояснював як сепаратизм від Польщі і підтверджував цю тезу фактами з історії українофільського руху протягом останнього десятиліття. М. Драгоманов допускав також спокійну критику "крайнощів і утопії" українофільства, бо його правильна оцінка, особливо літературного руху, запобігла б розколові серед нечисленної галицької інтелігенції. Ця інтелігенція увійшла б у стосунки спочатку з "малоруськими", а потім і "загальноруськими" літературними інтересами. У цій статті М. Драгоманов вперше яскраво виявив свою громадсько-політичну позицію, намагаючись довести, що централізаційна політика російського уряду ("обрусіння") є не тільки шкідливою, але й згубною. Справжнє "обрусіння" краю може настати лише тоді, коли будуть розрубані соціальні вузли і на допомогу покликано свободу слова, науку, мистецтво. Під справжнім "обрусінням" М. Драгоманов розумів такий стан суспільства, коли українці й білоруси розвиватимуть власні, місцеві культури, які служитимуть і справі російської народності⁶⁶. Подібні міркування стосовно української літератури М. Драгоманов висловив на сторінках "Вестника Европы" у ґрунтовній статті "Литературное движение в Галиции". Він заперечував російським слов'янофілам у їх твердженні про те, що мовою вищої освіти й літератури в Галичині може і повинна бути російська. Свою позицію М. Драгоманов аргументував тим, що такі домагання далекі від реальності, бо тут ні народ, ні інтелігенція не зможуть сприймати російську мову як рідну, оскільки галичани досі не брали участі в її творенні. Навіть письменники московофільської орієнтації, підкresлював він, не знають російської мови. М. Драгоманов радив врахувати й той факт, що ні австрійський уряд, ні місцева польська адміністрація не дозволяють викладати в школах за російськими підручниками. Тому для єдності Росії потрібно, щоб галицькі письменники творили свою літературу мовою, наближеною до мови галицько-руського народу⁶⁷. Отже, виходячи із "загальноруських" засад, М. Драгоманов визнавав існування чотирьох літератур – російської, тобто "загальноруської", "великоруської", "малоруської", а для Галичини – галицько-української. Можна припустити, що теорія "чотирьох літератур" була запозичена М. Драгомановим у О. Пипіна, тим більше, що М. Драгоманов визнавав, що в цій класифікації мало сказав нового, а тільки систематично виклав те, "що вже не раз висказувалось"⁶⁸. Важливо

⁶⁵ Драгоманов М. П. Восточная политика Германии и обрусение // Его же. Политические сочинения. Москва, 1908. Т. 1. С. 124–125.

⁶⁶ Там же. С. 78–92.

⁶⁷ Драгоманов М. П. Литературное движение в Галиции // Его же. Политические сочинения. Т. 1. С. 398.

⁶⁸ Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Його же. Літературно-публіцистичні праці. Т. 1. С. 219.

зазначити, що, хоч "загальноруські" погляди на початку 70-х років поділяла значна частина діячів українського руху як Наддніпрянської України, так і Галичини, деякі з них не погоджувалися з М. Драгомановим у його баченні основних завдань українства. Так, член київської Громади Іван Рудченко писав М. Драгоманову: "У нас з-під ніг ґрунт виповзає: наш народ солдатиться і лакеється, забуває "віру праців'ків" [...], а хохли цивілізовані все більше і більше москаляться, а не общерусяться"⁶⁹.

Однак навіть факт виокремлення української літератури з "загальноруської" у статті М. Драгоманова "Література російська, великоруська, українська і галицька", що була надрукована в 1873 р. на сторінках галицького народовського часопису "Правда", викликав гостру реакцію шовіністично налаштованих кіл Росії. Так, автор статті "Современное украинофильство"⁷⁰, яка з'явилася на шпальтах "Русского Вестника", вважав, що творити три або чотири літератури – це означає "дробити" розумові сили російського народу, а якщо українці навіть утворять свою українську літературу, то все одно не зможуть написати що-небудь подібне до "загальноруської", "створити хоча би соту долю того літературного багатства", яким є "загальноруська" література⁷¹. Зазначалося також, що автор статті у "Правді", хоч і говорить про "моральний" та "політичний" зв'язок "малорусів" з Росією та російською літературою, та переслідує іншу мету: "не потрібно відриватися від Росії, щоб скористатися її силами та її охороною доти, доки ми настільки зміцнімо, щоб її більше ніколи не потребувати"⁷². Своєрідним доповненням до цитованої статті стали публікації на сторінках "Русского Вестника" іншого відомого борця з українством – київського професора Сильвестра Гогоцького, який у поглядах М. Драгоманова вбачав очевидну загрозу для "загальноруської" мови та літератури⁷³.

Відомий літературний критик Олександр Мілюков після прочитання статті М. Драгоманова висловлював їдке здивування, що серед російського народу з'явився якийсь особливий народ зі своєю мовою та літературою, про що не знали впродовж віків. "В історії ми не знаходимо малоруського народу і малоруської

⁶⁹ Лотоцький О. До світогляду старого україnofильства (З листування І. Я. Рудченка з М. П. Драгомановим). Варшава; Львів, 1938. С. 17. Відзначимо також, що теорію "четирьох літератур", як і погляди М. Драгоманова на взаємини української та російської літератур, гостро критикували І. Франко, Володимир Антонович, О. Кониський, Борис Грінченко.

⁷⁰ На думку М. Драгоманова, автором статті був голова Київського слов'янського благодійного комітету Микола Рігельман (Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна // За сто літ. 1928. Кн. 3. С. 74). Ймовірно, що М. Рігельман був також автором одного з перших доносів на діяльність Південно-Західного відділення Російського географічного товариства у Києві (Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. С. 65).

⁷¹ Z. Современное украинофильство // Русский Вестник. 1875. Кн. 2. С. 843.

⁷² Там же. С. 839–840.

⁷³ Гогоцкий С. Еще несколько слов об украинофилах // Русский Вестник. 1875. Кн. 6. С. 787–797. Его же. Прибавление к статье "Еще несколько слов об украинофилах" // Там же. Кн. 7. С. 413–415. Львівський часопис "Правда", виступаючи проти С. Гогоцького, писав: "Ми ж зостаемся при своїх переконаннях про те, що у Полудневій Русі конче потрібний розвій національної самовідії простого українського люду. Ми ждемо тільки, щоб і на Україні скінчився той кошмар "обрусіння" й децентралізації, котрий, як бачимо, там дуже тепер панує і мутить у головах" (Правда. 1875. Ч. 18. С. 729–734).

мови [...], а знаємо один тільки російський ("русский". – Т. П.) народ", – писав він. О. Мілюков категорично стверджував, що провінційне плем'я ніде не мало і не може мати своєї окремої мови та літератури. Навіть якщо допустити початкову освіту "малоруською" мовою, то, звичайно, "не може бути ні вищої освіти на цьому місцевому пату, ні вчених видань, ні своїх місцевих журналів". Для автора не існувало сумнівів у тому, що в Росії може бути тільки одна літературна мова, одна російська наука і одна російська література⁷⁴.

Спочатку М. Драгоманов не мав наміру відповісти своїм опонентам. Так, коли Микола Лисенко на сторінках петербурзького "Голоса" заявив свій протест щодо тону і звинувачень на адресу київських українофілів⁷⁵, то М. Драгоманов у "Киевском Телеграфе" зауважував: "час уже українським діячам перестати приймати близько до серця кожну грудку болота, яку спаде на думку якомусь лайдакові кинути в їхній город"⁷⁶. Проте згодом у листі до О. Пипіна він писав, що має намір підготувати статтю про українофільство та його противників – О. Мілюкова, М. Рігельмана, С. Гогоцького й деяких інших і навіть готує переклад на російську мову статті у львівській "Правді". "Але куди ж з цим подітися?" – запитував М. Драгоманов, розуміючи, що заледве чи зможе десь таку статтю опублікувати⁷⁷. Адже у вересневій книжці "Вестника Европы" за 1874 р. цензура заборонила статтю М. Драгоманова "Очерки новейшей литературы малорусского наречия", а через рік – іншу його статтю "Десять лет украинской беллетристики"⁷⁸.

Українські дослідники, аналізуючи погляди М. Драгоманова першої половини 70-х років, відзначають, що його оцінки української літератури, в якій він бачив лише "поверхове національство" та "етнографічне дилетанство", "занадто гострі і не завжди справедливі"⁷⁹. Проте це не означало, що призначення української мови та літератури він обмежував лише "хатнім вжитком". Дізнавшись про появу українською мовою "Фауста" Гете, у 1882 р. М. Драгоманов писав: "Перекладачу п. І. Франкові належить честь довести московським націоналістам, а разом з ними і всім великоруським літераторам, що українська мова за багатством, вишуканістю і витонченістю форм не поступається жодній з сучасних літературних мов слов'янства [...]. Це не лише мова простого народу, як запевняють московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої ще попереду, але чие місце

⁷⁴ Мілюков А. Вопрос о малороссийской литературе // *Его же*. Отголоски на литературные и общественные явления. Санкт-Петербург, 1875. С. 128–163.

⁷⁵ Голос. 1875. Ч. 90.

⁷⁶ Київский Телеграф. 1875. Ч. 43.

⁷⁷ Дороцкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна // За сто літ. 1928. Кн. 3. С. 74–75, 77. Можливість відкрито відповісти своїм опонентам з'явилася у М. Драгоманова лише в еміграції, коли в 1876 р. у Відні він опублікував брошуру "По вопросу о малорусской литературе" (Драгоманов М. П. По вопросу о малорусской литературе // *Иого же*. Літературно-публіцистичні праці. Т. 1. С. 349–396).

⁷⁸ Повністю переклав, підготував до друку та опублікував першу статтю, заборонену царською цензурою, І. Франко у "Літературно-науковому вістнику" (Львів, 1902. Т. 20.) під назвою "Українське письменство 1866–1873 років". Стаття "Десять років української белетристики" побачила світ теж на сторінках "Літературно-наукового вістника" лише в 1912 р. (Кн. 10–12).

⁷⁹ Куца О. Михайло Драгоманов... С. 81.

на право самостійного розвитку серед цивілізованих народів вже завойовано”⁸⁰. Зауважимо однак, що М. Драгоманов до кінця життя так і не зміг звільнитися від переконаності в тому, що лише через російську культуру та літературу українці увійдуть у слов'янський світ і Європу⁸¹.

Так частина української інтелігенції, щиро бажаючи добра рідному народові, в умовах гонінь і переслідувань українського слова, не могла струсити з себе порох ”загальноруськості”, позбутися позиції ”між двома стільцями” і будувати майбутнє на національному ґрунті⁸². Така тактика зближувала її з ліберальними російськими колами, які, виступаючи за вільний розвиток української культури в рамках ”загальноруської” і вважаючи антиукраїнські урядові заходи шкідливими, водночас не підтримували будь-яких політичних намірів українців. Етнічно визначений російський націоналізм, що виник після польського повстання 1863 р. і рупором якого стали періодичні видання правого, консервативного спрямування, насамперед ”Киевлянин” В. Шульгіна та московські видання М. Каткова, не міг миритися з національно-культурними прагненнями українців.

⁸⁰ Драгоманов М. П. Гете и Шекспир в переводе на украинский язык // Его же. Собрание политических сочинений. Париж, 1906. Т. 2. С. 599.

⁸¹ Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Його же. Вибране. С. 494.

⁸² Шаповалів М. Українство і російська культура // Будучність. Львів, 1909. Ч. 1. С. 13.